

Holokauszt a kelet-szlovákiai vidéki térben

A Szlovák Tudományos Akadémia Történettudományi Intézetének (*Historický ústav SAV*) gondozásában 1953 óta jelenik meg a *Historický časopis* címet viselő tudományos szakfolyóirat, melynek fókuszában elsősorban Közép-Európa története áll. A szlovák, cseh és angol nyelvű munkákat közreadó folyóirat legutóbbi tematikus kiadványában jelent meg az alábbi tanulmány, amely a holokauszt topológiai vizsgálatát tűzte ki céljául a kelet-szlovákiai régióban, mégpedig Sáros és Zemplén térségében. Szerzője, *Hana Kubátová*, a prágai Károly Egyetem Társadalomtudományi Karának oktatója.

A kelet-szlovákiai régió az első önálló szlovák állam (1939–1945) vezetői számára kihívást jelentett több szempontból is: nem csak a térség etnikai és vallási sokszínűsége miatt, de egyben gazdasági elmaradottsága, a fővárostól való távolsága, illetve a nyugati országrésszel való összeköttetés hiánya okán is. Ráadásul a kormány tekintélye sem kizárólagos itt, gyakran osztoznia kell rajta a helyi politikai és társadalmi, egyben vallási elittel. A korabeli sajtóforrások hitelesen mutatják meg, hogyan próbálta a kormány elvonni a figyelmet a régió problémáiról azzal, hogy a zsidókat tette felelőssé a helyi lakosság állítólagos nyomorba döntéséért.

A szerző ezen a ponton fogalmazza meg a kérdést: hogyan lehetséges akkor a zsidók társadalmi kirekesztésének vizsgálata ebben a térben, illetve milyen mértékben eredményezte azt a központi hatalom zsidóellenes törekvése, és mennyire volt lokális dimenziója; tulajdonképpen elkülöníthető-e a kettő egymástól?

Mint kiderül, a tanulmány írását az a fennálló tudományos diskurzus inspirálta, amely a második világháború alatti zsidóellenes politikát, magát a holokauszt kutatását „térbeli keretbe” helyezi (*spatial*

thinking), lehetőséget kínálva ezzel a kutatóknak arra, hogy az adott tér topográfiája mellett annak topológiáját is megragadják, feltárva így a holokauszthoz vezető utat. Kubátovává a saját, szlovák-zsidó viszonyt vizsgáló kutatására alapozva fontos eszközként tekint a térbeli megközelítésre a holokauszt történetírásában, ezzel ugyanis a politikai résztvevők mellett a társadalom kerül a figyelem középpontjába, vagyis azok a cselekvők, akik látszólag az események perifériáját alkották. Mindemellett a tanulmány az „összetartozás” (*belonging*) koncepciójára épül, olyan publikációkra alapozva, amelyek a történelmileg soknemzetiségű társadalmak megbomlását konkrét régió, város, vagy akár utca kontextusában vizsgálják.

A szerző saját bevallása szerint kutatásának csak egy részére összpontosít a jelen ismertetés tárgyát képező tanulmányában (részben terjedelmi okok miatt): arra, hogyan járultak hozzá a keleti régióban a szlovák állam életszínvonal-javítást célzó, ún. „civilizáló tervei” és szociális programjai – többek között a „gondoskodás a szlovák faluról” kezdeményezés –, a zsidó lakosság társadalmi és fizikai térből való kirekesztéséhez. A korábban feltett kérdést megválaszolva rámutat, hogy bár a két jelenség közti kapcsolat nem okszerű, azok mégsem teljesen elkülöníthetőek egymástól, és bár a társadalmi kirekesztés folyamata felsőbb indítatásból eredt, mégis a helyi szerepvállalás hatott rá előmozdító erővel. A bevezetésben továbbá felhívja az olvasók figyelmét a fogalomhasználatra is, egymás szinonimájaként alkalmazza ugyanis a Kelet-Szlovákia és Sáros-Zemplén megye (*Šarišsko-zemplínska župa*) kifejezéseket (utóbbi formálisan csak 1940-ben keletkezett), teszi mindezt azért, mert elsősorban az ország legkeletibb részének valós földrajzi tere fontos számára.

A holokauszt topológiája és topográfiája

A négy alfejezetre osztott tanulmány első részében bontakozik ki a téma földrajzi, történelmi földrajzi aspektusa. A szerző kiemelt szerepet tulajdonít a társadalomtörténészeknek a holokauszt formáiról való differenciáltabb gondolkodás kapcsán, rámutatva arra, hogy a nemzetiségi kormányzatok, lokális hatóságok és a helyi társadalom

hozzaállásának vizsgálata is fontos tényező. Mikrotörténeti munkák bizonyítják a tanúvallomások, memoárok jelentőségét jelen téma kutatásánál is; példaként *Jan T. Gross Szomszédok* című művét említi itt. Az ilyen jellegű munkák rendkívül hasznos forrással szolgálnak, mivel megszólaltatják az addig csupán a történések 'tárgyaként' kezelt zsidóságot, akik épp ezáltal válnak a történések 'alanyává'.

Ezt követően kezdi fejtegetni a zsidóellenes politika jellegzetességeit „keleten”, szemben a „nyugattal”, olyan történészekre hivatkozva, mint *Omer Barton*, *Natalia Aleksiu* vagy *Jan Grabowski*. Európa keleti térségében a zsidók ellen irányuló erőszakos megnyilvánulások színterévé általában a közterületek, utcák, főterek, zsinagógák, közeli erdők váltak – vagyis „keleten” a lakosság közvetlenül tapasztalhatta, hallhatta és láthatta a zsidók ellen elkövetett erőszakot, sőt akadtak olyanok, akik részt is vettek abban, vagy legalább is profitáltak belőle.

Nyugaton eltérés észlelhető azonban mind időben, mind az egyes régiók között, és a zsidóság fizikai megsemmisítését itt tulajdonképpen a rengeteg diszkriminatív intézkedés fedte el, ha csak látszólag is – ezért a holokauszt inkább bürokratikus jellegű volt. Kubátovává a „társadalmi halál/megsemmisülés” fogalmát használja, amely *Marion A. Kaplan* történésznek a náci Németországról készített munkáiban szerepelt korábban. Az említett fogalom írja le, hogyan fosztották meg fokozatosan a zsidóságot a gazdasági, vallási és politikai jogoktól egyaránt, ezt követően teljesen kirekesztve őket a társadalomból, amelynek generációkon át tagjai voltak. Míg a fizikai megsemmisítésnek több száz mérföld távolságban voltak kitéve, addig az ún. „társadalmi haláluk” már otthon bekövetkezett.

A szlovák történetírásban mindeddig nem kapott nagy figyelmet a holokauszt jellegének, illetve a nemzetiségek együttélésére tett hatásának tárgyalása, a helyi kontextus fontosságát viszont több publikáció is kiemelte már. Ilyen például *Ján Hlavinka* monográfiája a mezőlaborci zsidó közösségről, amelyben kijelenti, hogy a tér sajátosságainak vizsgálata és megismerése nélkül fontos összefüggések vesznek el; de a szerző ide sorolja *Monika Vrzgulová* munkáit is, amelyek többek között a trencsényi helyi elitet vizsgálják a vagyon-

hoz és városhoz való kötődésük alapján. Ilyen tekintetben az alábbi tanulmány is előremutató, ugyanis olyan földrajzi térségben végez vizsgálatot, amely nem központi jellegű.

A tanulmány megírására több, az elmúlt években publikált mű is hatással volt: kiemelkedő a *Fogelová – Pekár* szerzőpáros *A fegyelmezett város. Politikai beavatkozás a közterekbe Szlovákiában 1938 és 1945 között (Disciplinované mesto. Zásah politiky do verejného priestoru na Slovensku 1938–1945)* című könyve, amelyben azt vizsgálják, milyen törekvésekkel próbálta saját képére formálni a politikai hatalom a városok köztereit. A szerző megállapítása szerint ezzel rámutatnak arra is, hogy a városok topográfiája nem „csak” háttérrel biztosít a történések számára. A demokratikusnak nem nevezhető rezsim kiépülésével és az egyre radikálisabbá váló zsidóellenes politikával párhuzamosan a város „megtisztításának” fogalma vulgáris, rasszista formát kezd öltetni, vagyis a „megtisztítás” ebben az esetben a csavargókra, koldusokra, romákra vonatkozik. Az állami beavatkozás a városépítészetbe tehát azon túl, hogy annak vizuális formáján változtatott, mély hatást gyakorolt a helyi lakosság életére is.

A kelet-szlovákiai vidék mint soknemzetiségű térség

A második egység első sorai után fel is merül a probléma: a vidéki térség, mint azt megtudjuk, a háború és genocídium kontextusában úgy tűnik, mintha a tudományos érdeklődés periferiáján állna. A korabeli Szlovákia viszont nagyon lassan haladt az urbanizáció útján, a lakosság többsége jellemzően kisebb lélekszámú községekben élt. A második világháború kezdetéig ezek a kisvárosok és falvak nyelvi, kulturális, vallási tekintetben, tradícióikban sokszínűek voltak, ez mégsem állt kikerülhetetlen akadályként a közös együttélés útjába. Sáros-Zemplén megye szemléletes példája ennek; az 1940-es népszámlálás adataiból kiderül, hogy bár a térség lakosságának zöme szlovák nemzetiségűnek vallotta magát, még mindig jelentős számú nemzeti kisebbség élt itt (a magyar nemzetiségűek száma még az első bécsi döntést követő határváltozások után is 65 000). A szerző ugyanakkor figyelmeztet arra is, hogy kellő körültekintéssel kell a

népszámlálások adatait vizsgálunk, a politikai hatalom ugyanis etnikailag egységes szlovák és keresztény állam kialakítását tűzte ki céljául, amiről a korabeli propaganda is tanúskodik. Bármennyire is volt azonban kívánatos az egység, mégsem tűnik valóságosnak. Éppen ez a térség volt a legbonyolultabb helyzetben: az 1938-as bécsi döntés, majd a következő év magyar–szlovák háborús konfliktusa mellett a legnépesebb zsidó közösség is itt volt megtalálható az országban. Jóllehet a zsidó közösséget általában a városhoz kötik, a kelet-szlovákiai térségben mégis jelentős részük élt kisebb városokban, falvakban, amelyet alátámasztanak azon források is, melyek arról számolnak be, hogy ezekben a kisebb községekben a római, görögkatolikus és evangélikus templomok mellett a közelben zsinagóga állt. Mindemellett a régióra az is igaz volt, hogy szembe kellett néznie a nagyarányú munkanélküliséggel, a lakosság alacsony képzettségével és az ipar csaknem teljes hiányával. A kedvezőtlen feltételek a mezőgazdaság művelésére csak tovább rontották a helyzetet, és mint az a tanulmányból kiderül, a szegénység éppen úgy érintette a zsidó lakosságot, akik egyébként ebben a régióban rendelkeztek a legkisebb várossal, mint a nem zsidó lakosokat.

Civilizálni keletet, megszépíteni a falut és „megszabadulni a zsidótól”

Fenti alcím, amely részben a tanulmány egyik fejezetének címét is jelenti egyben, Jozef Tiso, szlovák elnök holicsei beszédéből vette elemeit. A beszéd a *Gardista* (IV/186) című folyóirat hasábjain jelent meg 1942-ben, s egyúttal jól tükrözi az állami „fejlesztő” intézkedések és a zsidóellenes politika összemosását. Az állami „támogató” törekvések és a zsidóellenes politika összefüggéseinek feltárása előtt ebben az egységben betekintést nyerünk, a korszakban milyen volt a vidékről alkotott kép. Hosszú időn át ugyanis mind a szépirodalomban, mind a szakirodalomban a városi és vidéki térség két teljesen ellentétes világot testesített meg. A kor szociológiai irodalma szerint a környezet határozta meg az ember jellemét, ennek tükrében pedig egészen negatív ábrázolásban tünteti fel a vidéki embert. A propa-

ganda leleményesen alkalmazta azon elképzelést, amely egyfajta zárt rendszerként tekint a tájra az ott élő egyszerű falusi emberrel, aki izoláltan él mindenfajta politika iránti érdeklődés nélkül; ehhez hasonló leleményességgel rajzolták meg a zsidó kizsákmányoló kocsmáros képét is. Kubátová itt a korabeli propagandából idéz (*Gardista*, a Hlinka-gárda lapja), amelyben az egykori Osztrák–Magyar Monarchián belül a zsidóságnak kedvezőbb életfeltételeket tulajdonít a cikk egykori szerzője, meglehetősen negatív felhanggal. Ebben a szellemben a politikai és társadalmi elit egyaránt a társadalmi problémák kezelésének módjaként magyarázta a zsidóellenes törvényeket, abban a hitben, hogy azok majd a szlovák nemzeti és gazdasági élet megújulását eredményezik.

A keleti régióban viszont mindenekelőtt a hiányzó infrastruktúra kiépítésére volt szükség; de komoly kihívást jelentett a lakható helyek hiánya is, amit a szerző állítása szerint ebben a térségben tovább fokoztak a Magyarország által elcsatolt területek felől beáramló menekültek. A zsidók vagyonának és otthonainak elkobzása ugyan a lakhatási probléma javításán kellett volna, hogy segítsen, de mint az a szerző megállapításából kiderül, hamar korrupció tárgyává vált az egész, és az ügyön végső soron csak azok nyertek, akiknek erre a legkevésbé lett volna szükségük.

A korabeli sajtó, vagy épp a magas rangú politikusokhoz címzett levelek és egyéb források figyelmes olvasása azonban, jelzi a szerző, megcáfolják a vidéki ember tudatlanságáról és érdektelenségéről alkotott képet. A tanulmányban gazdag korabeli forrásanyaggal dolgozik, az előbbieket is többek között egy 1939-es forrással támasztja alá. Ebben egy „szlovák gazda” figyelmezteti a kormányt: a keleti régió még mindig arra vár, hogy az állam végre segítséget nyújtson most már a földműves gazdáknak, mindenki mást követően; megjegyezve azt is, hogy ők, a gazdálkodó parasztság voltak azok, akik a leginkább ellenálltak a nemzetiségi elnyomás kísérleteinek korábban.

A kormány társadalompolitikájának konkrét, vidéket megcélzó megnyilvánulása a „szlovák falu megújítására” vonatkozó („gondoskodás a szlovák faluról” megnevezéssel is illetett) kezdeménye-

zés volt. A kezdetben nem egészen egyértelműen meghatározott terv széleskörűen magába foglalta például az útjavításokat, patakok szabályozását; de a beruházások mellett a helyi parasztság kulturális felkarolását is. Ez utóbbit összefüggésbe állítva a fiatalok részére tartott azon előadásokkal, amelyek valójában a jövőbeli zsidó vagyon elkobzóit (*arizácia*) képezték, azt mutatja, hogy a „falvak megszépítése” és a zsidók társadalmi, gazdasági életből való kirekesztése közti kölcsönösség a kezdetektől nyíltan tekinthető.

A kelet-szlovákiai falvakat megcélzó „civilizáló missziót” a korabeli sajtó vagy épp a kormány képviselőinek hivatalos nyilatkozatai sikerként mutatták be. Valóban épültek kutak, kultúrházak, nyíltak könyvtárak, továbbá sor került utak javítására, valamint arra, hogy áramot vezettek a községekbe, és számos egyéb intézkedés is történt. Mindemellett a közttereket nemzeti motívumokkal díszítették, amivel ezek a rezsim politikai hatalmának megerősítése színterévé váltak, ebben pedig nem elhanyagolható a helyi politikai és társadalmi elit segédkezése. A zsidók társadalmi térből való kirekesztésének is fontos momentumává vált a köztterek használatának korlátozása.

Befejezés

A tanulmányt lezáró egységben a szerző a korábbi fejtegetések után kijelenti: az életszínvonal növekedéséért tett intézkedések az ország keleti felében, ill. a periféria civilizálása nem a zsidók elleni genocídium mellett, azzal egyidejűleg zajlott, hanem annak szerves részeként. Ahogyan fokozatosan felvirágoztatják a régió községeit, ezzel párhuzamosan egyre több diszkriminatív intézkedést vezetnek be a zsidó lakossággal szemben (megjegyzendő azonban a tény, hogy mellettük hasonló módon rekesztik ki a romákat is), majd nemsokára elkezdődik a szervezett deportálásuk is.

Hana Kubátová: Topológia holokaustu na východoslovenskom vidieku [A holokaustot topológiája a kelet-szlovákiai vidéken]. *Historický časopis* 69/4 (2021) 601–625. o.